

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
бакалавра
з теми: «Суспільно-політичні перебудови в Україні в період УНР
(1917-1918 рр.)»

Виконав: студент 4 курсу
Спеціальність 014.03 Середня освіта
(Історія) за освітньо-професійною
програмою Середня освіта (Історія)
Ist1-B16z групи
(заочної форми навчання)
Поляк Михайло Михайлович

Керівник: **Степанков Віталій Валерійович**,
кандидат історичних наук, старший
викладач
кафедри історії України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП	C. 3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	C. 6
РОЗДІЛ II. ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ТРЕТЬОГО УНІВЕРСАЛУ (ЛИСТОПАД 1917 Р. – СІЧЕНЬ 1918 Р.)	C. 12
РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ЧЕТВЕРТОГО УНІВЕРСАЛУ (СІЧЕНЬ – КВІТЕНЬ 1918 Р.)	C. 51
ВИСНОВКИ	C. 71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	C. 74

ВСТУП

Актуальність нашої теми визначається об'єктивною потребою осмислення істориками досвіду національного державного будівництва взагалі, державотворчої діяльності Центральної Ради та подій, пов'язаних зі створенням Української Народної Республіки, зокрема. Українська революція 1917–1921 рр. справила визначальний вплив на долю української державності у ХХ-му столітті. Період Центральної Ради був першим періодом цієї революції як хронологічно, так і в силу того, що саме цей період завершився утворенням національної держави у формі Української Народної Республіки.

Історія УНР періоду Центральної Ради тривалий час, протягом десятиліть викликає стійкий інтерес науковців та політиків ще й тому, що тогочасні події дають унікальний досвід національно-державного будівництва. Іншою причиною посиленої уваги до державотворення Центральної Ради є те, що воно було плодом діяльності лівих, народницьких політичних сил, які певний час користувалися в українському суспільно-політичному русі широкою популярністю, але все ж програли. Визначення причин чому так сталося, стоїть на порядку денному української історіографії.

Сучасний період історії України, який розпочався після проголошення її незалежності у 1991 р., певною мірою співзвучний з досліджуваним періодом. Їх зближує передусім те, що й у 1917–1921 рр., і сьогодні перед українським народом стоїть завдання творення власної держави після багатьох років перебування у складі імперії з жорсткою централізованою владою. Крім того, в основу сучасного державотворення також покладено демократичні принципи.

Актуальність висвітлення теми зумовлена необхідністю всебічного аналізу та наукового узагальнення історичного досвіду державотворчої

діяльності Центральної Ради. Критичне осмислення уроків минулого, їх врахування сприяє пошукам оптимальної моделі державного будівництва України на сучасному етапі, формуванню більш виваженої внутрішньої та зовнішньої політики.

Предмет дипломної роботи (бакалавра) становлять суспільно-політичні події в Україні після утворення Української Народної Республіки.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від листопада 1917 р. до квітня 1918 р., тобто період від проголошення Центральною Радою автономної УНР до часу припинення українським урядом своїх повноважень в результаті гетьманського перевороту.

Територіальні рамки роботи обумовлені фактором політико-адміністративного поділу території України, яка до революції входила до адміністративної системи Російської імперії. Стосовно 1917–1918 рр. вони зумовлюються межами Наддніпрянської України.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб, спираючись на науковий доробок попередників, опубліковані джерела, об'єктивно відтворити суспільно-політичні події та процеси, що мали місце в Україні після утворення української державності у формі Української Народної Республіки, а також вивчити й систематизувати історичний досвід, набутий у той час.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- здійснити аналіз ступеня наукової розробки нашої теми в українській історіографії та джерельної основи роботи;
- з'ясувати політичну ситуацію в Україні наприкінці 1917 р.;
- дослідити події українсько-більшовицького збройного конфлікту;
- відтворити процес підготовки та підписання Брестського мирного договору;
- висвітлити події, що мали місце в Україні в умовах німецько-

австрійської окупації.

Методологічну основу кваліфікаційної роботи склали загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності, які вимагають пізнавати явище з урахуванням історичних умов, що викликали його виникнення і розвиток, здійснювати аналіз подій і явищ шляхом залучення усього розмаїття джерел. Необхідність комплексного вивчення теми обумовила використання проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, ретроспективного методів, які дали можливість здійснити наукову реконструкцію суспільно-політичних подій та процесів в Україні після утворення УНР.

Практичне значення роботи полягає у тому, що фактичний матеріал і висновки можуть бути використані у практичній викладацькій роботі у ліцеях та школах.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг тексту роботи становить 82 сторінки.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз української зарубіжної, радянської та сучасної вітчизняної історіографії свідчить про те, що досліджувалися лише окремі аспекти теми. Наявний комплекс джерел (опубліковані документи, преса 1918 р., мемуарна література) є цілком достатнім для відтворення теми дипломної роботи (бакалавра).

Політичну ситуацію в Україні наприкінці 1917 р. визначала боротьба за владу між Центральною Радою та більшовиками. До половини листопада 1917 р. вищою владою в Україні практично повсюдно було визнано Центральну Раду. Спроби місцевих більшовицьких організацій власними силами без допомоги центру перебрати владу до своїх рук через Ради робітничих і солдатських депутатів виявилися невдалими. Революційний радикалізм більшовиків в Україні ще не знаходив такої підтримки суспільства, як у центральній Росії.

Наприкінці 1917 р. УНР опинилася у складній ситуації, коли більшовицька Росія провокуючи збройний конфлікт пред'явила Україні ультиматум. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркому направити в Україну свої військові формування. У військовому протистоянні з більшовиками збройні формування та уряд УНР змушені були відступати.

У грудні 1917 р. – лютому 1918 р. перед Україною постала, з одного боку, проблема виходу з першої світової війни, спричинена більшовицьким переворотом у Петрограді та поворотом зовнішньополітичного курсу Росії до сепаратного миру з ворожими державами Четверного союзу, а з іншого – агресією червоної Росії проти УНР. Цей подвійний вузол й вдалося розв'язати молодій українській дипломатії. Її діяльність у Бресті набула життєво важливого значення для історичної долі українського народу.

Брестський мирний договір між УНР та Четверним союзом, укладений

9 лютого 1918 р., був першим значним зовнішньополітичним актом України. З боку УНР це був вимушений крок. Укладення більшовиками перемир'я з німцями і початок переговорів з Четверним союзом змусили уряд УНР приєднатися до брестського мирного процесу, щоб не залишитися за бортом переговорів, на яких могла вирішитися доля України без її участі.

У Бресті представники уряду УНР опинилися у скрутному становищі. III Універсал не проголошував незалежності України, тому її делегація могла вважатися самостійною лише після визнання її такою усіма учасниками мирного процесу.

Більшовицький наступ на Україну та необхідність якнайшвидшого укладення миру підштовхнули схильну до федеративного зв'язку з Росією Центральну Раду проголосити IV Універсал, за яким УНР ставала незалежною державою. Це усунуло останню перешкоду на шляху укладення мирного договору між УНР і Четверним союзом.

Хід і результати переговорів української частини Брестської конференції свідчать, що Центральні держави розглядали УНР як рівноправного з собою партнера і загалом робили їй поступки. Договір складався з політичної та економічної частин, і обидві вони фактично були сформульовані українською стороною.

Внутрішнє становище України вкрай погіршилося у зв'язку з більшовицькою навалою. Це ставило під загрозу виконання умов Брестського договору УНР з Четверним союзом. Саме цим була зумовлена ініціатива німецької дипломатії, котра запропонувала українській делегації звернутися до Центральних держав по військову допомогу. Це врятувало тоді від загибелі Українську державу.

Вступ німецьких та австрійських військ в Україну завершився конфліктом між Центральною Радою та Німеччиною і Австро-Угорщиною. Серед причин конфлікту необхідно виділити такі: неефективність системи державного управління УНР та її неспроможність забезпечити виконання

Брестського договору в його економічній частині; антинімецька та антиавстрійська налаштованість окремих політичних сил у керівництві УНР.

Відносини між Українською Центральною Радою та державами німецького альянсу мали суперечливий характер. З одного боку, вони вперше в історії обох країн набули міждержавного статусу, з іншого – позначались браком порозуміння та обопільним незадоволенням. Зацікавлені у отриманні з України великої кількості збіжжя, утворенні міцних соціальних та економічних підвалин української державності, представники Центральних держав в Україні втрутились у проведення тут аграрної реформи. Оптимальний варіант вирішення земельної проблеми в Україні, на переконання керівництв Німеччини та Австро-Угорщини, мав базуватися на збереженні права приватної власності на землю. Реалізація цієї програми суперечила планам соціалістичного уряду УНР, який ратував за скасування приватної власності на землю і спровокувала конфлікт між урядами Німеччини та УНР і зрештою призвела до повалення останнього.

Німецькі та австрійські війська були запрошені українським урядом внаслідок складного зовнішньополітичного становища УНР, відсутності власної боєздатної армії з метою звільнення території України від більшовиків. Юридично війська Німеччини та Австро-Угорщини перебували в Україні як союзники, згідно домовленостей між державами. Проте, військове командування союзників почало втручатися у внутрішні справи УНР, тому термін «союзницька допомога» втрачає своє початкове значення. В Україні перебували німецькі та австрійські дипломати та високі військові посадовці, які фактично контролювали ситуацію.

Політична та економічна криза в УНР, невдоволення політикою Центральної Ради, нездатність українського уряду опанувати ситуацію та вирішити нагальні проблеми внутрішнього життя країни підштовхували німецьке командування до зміни влади в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. В 3-х т. Харьков: Госполитиздат Украины, 1957. Т.2. 731 с.
2. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг.: Сборник документов и материалов: в 3-х т. 4 кн. Київ: Архив.упр. при Совете Министров УССР, 1967. Т. 1. Кн. 2. 491 с.
3. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / под ред. И. И. Минца и Е. Н. Городецкого. Москва: Госполитиздат, 1942. 240 с.
4. Конституційні акти України 1917–1920: невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 269 с.
5. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы / под ред. Н. Н. Попова. Б. м., Партиздат ЦК КП (б) У, 1937. 660 с.
6. Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году. Документы. Москва: Партиздат, 1941. 45 с.
7. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 р.). Вінниця, 1959. 488 с.
8. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. 592 с.
9. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2. 421 с.
10. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р.: Документи і матеріали. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2003. 1024 с.

Періодичні видання:

11. Вісті з Української Центральної Ради. 1917.

12. Нова Рада. 1917.
13. Киевская мысль. 1917.

Література:

14. Андерсон О. Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. Київ, 1919. 216 с.
15. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Київ, 1995. 192 с.
16. Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. Київ, 1960. 330 с.
17. Верстюк В. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 37-50.
18. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Київ, 1997. 341 с.
19. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. 1995. № 2. С. 42-51.
20. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. Київ, 1998. 254 с.
21. Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. Історія української революції (березень 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ – Відень, 1920. 328 с.
22. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Історія української революції (березень 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ – Відень, 1920. 542 с.
23. Гавришук А. П., Григоренко О. П., Бондарчук В. Й. Партизанський рух на Поділлі проти німецько-астрійських окупантів (1918 р.) // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 248-252.
24. Галенко О., Яневський Д. Перший уряд демократичної України. Київ: Ін-т історії України АН України, 1992. 125 с.

25. Гомотюк О. Державотворча діяльність Генерального Секретаріату (червень 1917 – січень 1918 рр.) // Центральна Рада і український державотворчий процес: Мат-ли наук. конф. [20 березня 1997 р.] Київ, 1997.

26. Гофман М. Берестейській мир (із твору «Війна прогайнованих нагод») // Берестейський мир з нагоди 10-тих роковин. 9/11 1918 – 9/11 1928. Спомини. Львів – Київ, 1928.

27. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації ХІХ–ХХ століття. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

28. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) – Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. 102 с.

29. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ: Наукова думка, 1991. 122 с.

30. Грушевський М. Новий поділ України // На порозі нової України: Гадки і мрії. Київ: Наукова думка, 1991. 120 с.

31. Грушевський М. Українська самостійність й її історична необхідність // Вибрані праці. Нью-Йорк: Вид-во «Прометей», 1960. 278 с.

32. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К: Либідь, 1993. 288 с.

33. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. Київ, 1998. 240 с.

34. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. 1994. № 1.

35. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. 424 с.

36. Драбкина С. М. Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (февраль – июль 1918 года) // Исторические записки. 1949. № 28. С. 69-110.

37. Дудка В. І. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської держави // Український селянин. 2002. Вип. 6.
38. Заставенко Г.Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 154 с.
39. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: «Ніч лава», 1997. 188 с.
40. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / В. М. Литвин (голова редакційної ради). Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. 632 с.
41. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 році та її історична генеза // Український історик. Нью-Йорк – Мюнхен, 1968. №1-4. С. 5-18; 1969. № 1-3. С. 74-85.
42. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність. Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ, 2003. 608 с.
43. Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини // Літопис революції, 1928. № 3. С. 55-74.
44. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960. 720 с.
45. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1999.
46. Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлик О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.
47. Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 1965. 536 с.
48. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. Київ: Либідь, 1997. 208 с.
49. Копиленко О. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. Київ: Либідь, 1991. 184 с.

50. Крезуб А. Цілі німецької військової політики на Україні 1918 р. // Літопис Червоної Калини. 1929. № 1. С. 14-17; № 2. С. 4-8.
51. Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). К., 1963. 295 с.
52. Кульчицький С. Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Київ: Либідь, 1993. 358 с.
53. Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР // Український історичний журнал. 1992. № 5. С. 71-88.
54. Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР // Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 73-84.
55. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Київ: Основи, 1994. Т.1. 554 с.
56. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). Київ: «Альтернативи», 2003. 488 с.
57. Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу гетьманату // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. Т.11. С. 186-191.
58. Лозовий В. С. Поділля в період Центральної Ради. Київ – Кам'янець-Подільський: «КВУ», 1999. 28 с.
59. Людендорф Е. Мирові переговори у Бресті-Литовському (Із твору «Мої військові спогади») // Берестейський мир з нагоди 10-тих роковин. 9/11 1918 – 9/11 1928.Спомини. Львів – Київ, 1928.
60. Малиновський Б. В. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір урожаю // Український селянин, 2004. Вип. 8 .

61. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с.
62. Нариси історії Поділля. Хмельницький, 1990. С. 209.
63. Несук М. Д. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. Київ, 1999. 275 с.
64. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. Москва: Наука, 1954. 565 с.
65. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ: Генеза., 2003. 282 с.
66. Петрів В. Спомини. Ч. 2. Від Берестейського мира до заняття Полтави. Львів, 1928.
67. Пиріг Р. Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал, 2007. № 2. С.47-63.
68. Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал, 1992. № 9.
69. Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. / редкол: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф.Солдатенко (кер.), В. Ф.Верстюк. 2003. Т. 2. 488 с.
70. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2. 608 с.
71. Поп И. И. Восточная политика центральных держав после Брестского мира // Германская политика в новое и новейшее время. Проблемы истории и историографии. Москва: Наука, 1974. С. 131-143.
72. Попик С. Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ – Чернівці, 1999.
73. Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). 2004. 77 с.

74. Притуляк П. Брестський мир: зміст і наслідки // Центральна Рада і Український державотворчий процес (до 80-річчя Центральної Ради). Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. 410 с.

75. Притуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 62-72.

76. Проданюк Ф. Українська Держава і країни Четвертного союзу: основні напрямки взаємовідносин // Студії з архівної справи та документознавства. 1999. Т. 5. С. 73-77.

77. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. 265 с.

78. Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003. 304 с.

79. Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в першій світовій війні // Український історичний журнал. 1968. № 8. С. 17-26.

80. Рубач М. До історії утворення Генерального секретаріату // Архівна справа. 1927. С. 24-35.

81. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.

82. Севрюк О. Назв. праця. Берестейський мир (уривки із спогадів) // Берестейський мир з нагоди 10-тих роковин. 9/11 1918 – 9/11 1928. Спомини. Львів – Київ, 1928. С. 151.

83. Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. Київ, 1960. 284 с.

84. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 року. Київ-Філадельфія, 1995. 495 с.

85. Скоропадський П. Спомини. Київ: Либідь, 1992. 88 с.

86. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. 973 с.

87. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. Київ, 1997. 412 с.
88. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). Київ, 1999. 507 с.
89. Теодорович И. М. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война. Москва: Наука, 1968. С. 108-120.
90. Теодорович І. М. Політика монархії Габсбургів на Україні після Брест-Литовська (березень–листопад 1918 р.) // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ, 1971. Вип. 12. С. 84-92.
91. Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 р. Харків: Вид-во Харк. Ун-ту, 1969. 284 с.
92. Українська революція і державність. Київ: Парламентське вид-во, 1998. 247 с.
93. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ: Парламентське вид-во, 2007. 576 с.
94. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. Лондон: Наше слово, 1959. 269 с.
95. Чернін О. Бересте-Литовське (Із твору «На світовій війні») // Берестейський мир з нагоди 10-тих роковин. 9/11 1918 – 9/11 1928. Спомини. Львів – Київ, 1928.
96. Хміль І. В. Під гаслом комуни (аграрна політика РКП (б) у 1919 році. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 118 с.
97. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Відень, 1921–1922. Т. 2. 204 с.
98. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Відень, 1921–1922. Т. 3. 160 с.

99. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 324 с.
100. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правничому аспекті. Мюнхен: Український вільний університет, 1971. 402 с.
101. Яковлів А. Основи Конституції УНР // Розбудова держави. 1992. №. 5. С. 35.
102. Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень–листопад 1917 р.) // Минуле України: відновлені сторінки. Київ: Інститут історії України НАН України, 1991. С. 5-25.
103. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. Київ: Дух і літера, 2003. 767 с.